

PETR KARLÍK

NĚKOLIK POZNÁMEK O RESTRIKTIVNÍCH VĚTÁCH

0. Úkolů, které dosud stojí před komunikativně-pragmaticky-textově orientovanou lingvistikou, rozvíjející se v posledním desetiletí, je nepochybně celá řada. V tomto krátkém příspěvku bychom se chtěli zamyslet nad tím, jaké impulsy přináší nová teoreticko-metodologická východiska a na nich založené přístupy a postupy pro výklad jazykových jevů tradiční gramatikou vymezených jako jazykové kategorie na rovině gramatické formy. Z tohoto hlediska bychom rádi formulovali několik předběžných poznámek týkajících se postžení funkcí restriktivních relativních vět s *který/jenž* v jazykové komunikaci, a tedy alespoň částečně odpověděli na otázku, jakými faktory je užití těchto vět motivováno a podmíněno.

Na úvod se hodí poznamenat, že pokud se týká jevu, který označujeme jako restriktivnost (omezování), je zvlášť nutné rozlišovat mezi pozicí komunikantů (zvl. mluvčího a adresáta) a pozicí interpreta (školeného lingvisty). Interpreti rozdíl mezi restriktivními větami a větami nerestriktivními znají už dlouho¹ a liší se v zásadě pouze v chápání restriktivnosti. Naproti tomu uživatelé jazyka, jak jsme se mohli mnohaletou praxí přesvědčit, většinou restriktivnost a nerestriktivnost jako dva různé jazykové jevy nepocítují, nebo je pro ně rozdíl mezi oběma vágní, mlhavý. (Potvrzují to i časté chyby v interpunkci u těsných a volných pří-
vlastků adjektivních, jichž se dopouštějí i pisatelé a redaktoři jinak v prapovise nechýbující.)

¹ U nás se těmito otázkami zabývali zejm. I. Poldauf (1955), H. Křížková (1970) a K. Svoboda (1972).

1. Naším výchozím postulátem je, že jednou z cest k postižení podstaty restriktivních vět a k výkladu jejich funkcí v jazykové komunikaci je zkoumat struktury s relativní větou z hlediska toho, jak se podílejí na referenčním aktu.² Ukazuje se totiž (Ebert, 1972; Daneš, 1985; Karlík 1989 aj.), že co do účasti vztažných vět na referenčním aktu existují v zásadě dvě kategorie: věty, které jsou referenčně relevantní, tj. věty, jejichž propoziční obsah tvoří spolu s významem jádrového substantiva pojmenovací jednotku s jistým referenčním potenciálem, a věty, které referenčně relevantní nejsou. O oprávněnosti pragmaticky zaměřeného přístupu k popisu vztažných vět svědčí pak mimo jiné i to, že jako interpreti nemůžeme mimo kontext zpravidla o vztažné větě říct nic jiného než právě jen to, že je to věta vztažná, která má větněčlenskou platnost přívlastku (Karlík, 1989). Např. v souvětí

(1) *Dívka, která seděla s Danou na gauči, dovedla moc pěkně vyprávět* bychom jako interpreti patrně tihli k tomu považovat vztažnou větu za restriktivní (a tedy i referenčně relevantní). A ona jí skutečně je, jak o tom svědčí možnost nahradit *kteřý* absolutivem *co*, ovšem pouze v jisté komunikativní situaci, např. v kontextu reprezentovaném větou

(1a) *Danu dnes navštívily dvě dívky a jeden chlapec. (Ta) Dívka, která // co seděla s Danou na gauči, dovedla moc pěkně vyprávět.*

V jiné komunikativní situaci, reprezentované např. větou

(1b) *Danu dnes navštívili dva chlapci a jedna dívka. (Ta) Dívka, která seděla s Danou na gauči, dovedla moc pěkně vyprávět,*

je tatáž vztažná věta nerestriktivní (referenčně nerelevantní), a to i tehdy, stojí-li před jádrovým substantivem zájmeno *ta*, považované zpravidla za indikátor restriktivnosti.

Užití relativních vět, které jsou referenčně relevantní, je možno chápat jako pomoc mluvčího adresátovi, aby poznal předmět řeči ve výpovědi pojmenovaný. Obecným předpokladem, aby vůbec mohla být nějaká vztažná věta referenčně relevantní, je pak to, že mluvčí to, co měl na mysli, nepojmenoval a adresátovi nedelimitoval už samotným jádrovým substantivem.

2. Základním typem referenčně relevantních vět jsou právě věty restriktivní (dodejme ale současně, že referenčně relevantní mohou být i relativní věty nerestriktivní; viz 3). Restriktivnost je podle našeho soudu třeba chápat dost široce (Zhou, 1985). Restrikcí rozumíme tedy operaci, při níž je obsahem relativní věty omezena nějaká výchozí množina na množinu menší. Nejde tedy pouze o zužování pojmové, neboť výrazy

² Referenci přitom chápeme podobně jako J. R. Searle (1971), a rozumíme jí tedy to, že mluvčí užívá určitého jazykového výrazu pro označení toho, co má na mysli, s cílem delimitovat tuto entitu adresátovi jako složku té události, o níž se ve výpovědi mluví.

k nimž se relativní věta vztahuje, nemusí být pojmem (pokud se termínem „pojem“ rozumí výrazy, které pojmenovávají třídy předmětů), nýbrž různé podmnožiny a podmnožiny podmnožin; k tomu viz K. Svoboda, 1972.

2.1. Klasický příklad, na němž se obvykle podstata restriktivnosti demonstruje (např. Gladrow, 1984), představují vztažné věty v souvětí typu

(2) *Pes, který štěká, nekouše.*

Relativní věta vyčleňuje z množiny M , pojmenované jádrovým substantivem (*pes*), podmnožinu M_1 charakterizovanou vlastností V_1 (*štěkat*), která je komplementární k implikované, ale blíže nespecifikované podmnožině M_2 . V tomto případě se tedy restrikcí vytváří na bázi nějakého výchozího pojmu nový pojem s menší extenzí a větší intenzí. Referenčně relevantní jsou relativní věty ve strukturách typu (2) v tom smyslu, že při jejich vynechání by se změnil referenční potenciál pojmenovací jednotky, jejíž syntaktickou složku vztažná věta tvoří.

Jako složky pojmenovacích jednotek užívá mluvčí těchto vztažných vět tehdy, nechce-li mluvit o jedinečných entitách, nýbrž o otevřených třídách, které existovaly nebo existují v blíže časově nespecifikovaném spatiu. Předpokladem úspěšného referenčního aktu je v daném případě to, že adresát je na základě svých znalostí o světě schopen poznat, že vztažná věta nepopisuje inherentní vlastnost společnou všem entitám třídy pojmenované jádrovým substantivem, nýbrž vlastnost příslušející jen některým entitám. Pokud to mluvčí předpokládat nemůže (3), bylo by třeba restriktivní charakter vztažné věty explicitně signalizovat katarifickým zájmenem *ten* (v této funkci vždy s přízvukem), nebo absolutivním relativem *co*, popř. oběma současně (3a):

(3) *Kaktusy, které žijí v neuvěřitelném suchu, mají zajímavý kořenový systém.*

(3a) *(Ty) Kaktusy, co žijí v neuvěřitelném suchu, mají zajímavý kořenový systém.*

V jazykové praxi se však těchto prostředků většinou nevyužívá (z důvodů stylových aj.), takže věty jako (3) a také (4) jsou i pro komunikanty nezřídka dvojznačné:

(4) *Jako potravina a surovina pro tukový průmysl se uplatňuje kokosovník, který se pěstuje ve střední části indického subkontinentu.*

2.2. Druhým základním typem restriktivních vět jsou věty v souvětí:

(5) *Už jsem přečetl množství článků o gotice. Ale pouze ten článek, který jsi mi minule doporučil, mě opravdu inspiroval.*

V daném případě vyčleňuje restriktivní věta z určité množiny (nebo podmnožiny) určité prvky této množiny. Je tedy větou individualizující. Referenčně relevantní jsou tyto věty v tom smyslu, že pomáhají určit adresátovi entitu, kterou má mluvčí na mysli. Při popisu těchto vztažných vět je třeba respektovat řadu faktorů; upozorníme jen na ty nejdůležitější.

a) Zda je v oboru proměnnosti jádrového substantiva jen jeden prvek

nebo více než jeden prvek, který připadá v úvahu jako účastník té události, o níž se ve výpovědi mluví. Nejde ovšem jen o tzv. unika (*slunce, renesance*), ale také o unika situační. Např. jsou-li v místnosti tři okna a chci-li, aby adresát jedno určité zavřel, pak k pojmenování entity, kterou mám na mysli, samozřejmě nestačí užít samotného substantiva *okno*. Zde se tedy může uplatnit jako komponent pojmenovací jednotky restriktivní věta. Na druhé straně pokud je v místnosti jen jedno okno, substantivum *okno* představuje situační unika, tj. v dané situaci je v oboru proměnnosti substantiva *okno* jen jeden prvek. Pokud bychom zde užili u substantiva vztaznou větu, musela by být nutně nerestriktivní.

b) Zda to, co má mluvčí na mysli, už bylo v předcházejícím kontextu nějak pojmenováno, nebo zda je předmět řeči v promluvě uváděn poprvé.

c) Zda to, co má mluvčí na mysli, je přítomno, zda to adresát zná, zda je to vnímatelné apod.

Individualizující vztazné věty mohou mít v referenčním aktu různé funkce. Podstatné však je to, že užitím výrazu obsahujícího individualizující větu nehodlá mluvčí pojmenovat otevřenou třídu, nýbrž jedinečnou entitu (entity). Všimneme-li si pouze jednotek, kterými mluvčí pojmenovává entitu, kterou má na mysli, v daném diskursu poprvé, můžeme předběžně uvažovat o následujících základních typech restriktivních vět individualizujících.

a) Mluvčí neví, zda entita, kterou má na mysli, ve skutečnosti vůbec existuje. Jeho referenčním záměrem je pouze sdělit adresátovi vlastnosti, které by to, co má na mysli, muselo mít, kdyby to existovalo.

(6) *Pošlete tam studenta, který // co umí francouzsky.*

(6a) *Pošlete tam nějakého studenta, který // co umí francouzsky.*

(6b) *Pošlete tam jakéhokoliv studenta, který // co umí francouzsky.*

(6c) *Pošlete tam takového studenta, který // co umí francouzsky.*

(7) *Ona šla (= byla s to jít) s mužským, který jí zaplatil jedno pivo.*

(8) *Máte u vás bramborový kombajn, který by vydržel více než jedno natáčení?*

Propoziční obsah těchto vztazných vět — nazýváme je věty druhově individualizující — má aktivovat předpokládané všeobecné znalosti adresáta, ale i jeho znalosti různých aspektů komunikativní situace, zkrátka vlastnosti, na jejichž základě si může udělat představu o entitě, kterou má mluvčí na mysli jako účastníka té události, o níž se ve výpovědi mluví.

b) Mluvčí ví, že entita, kterou má na mysli, existuje. Sám je zpravidla dokonce schopen tuto entitu identifikovat. Jeho referenčním záměrem je, aby adresát poznal, že má na mysli zcela určitou entitu, v žádném případě však nemá adresát tuto entitu identifikovat, a to buď proto, že to mluvčí nechce, nebo proto, že to (zatím) nepovažuje za důležité:

(9) *Otec bydlel ve čtvrtém patře domu, který pamatoval doby císaře Františka Josefa.*

(9a) *Otec bydlel ve čtvrtém patře jednoho domu, který pamatoval doby císaře Františka Josefa.*

(9b) *Otec bydlel ve čtvrtém patře jistého domu, který pamatoval doby císaře Františka Josefa.*

Tyto vztažné věty jsou individualizující charakterizačně. Jejich poziční obsah charakterizuje entitu, kterou má mluvčí na mysli, jako jedinečnou, ale nikoli takovými vlastnostmi, aby na jejich základě byl adresát schopen tuto entitu identifikovat. S charakterizační funkcí těchto relativních vět pak souvisí i jejich obligatornost v případech, je-li základem pojmenovací jednotky substantivum, které je vzhledem k události, k níž se celá výpověď vztahuje, příliš obecné (má velkou extenzi a malou intenzi), takže jen na základě tohoto substantivního pojmenování by si adresát nedovedl udělat představu o tom, jakou entitu má mluvčí na mysli.

(10) **Jedno dítě má s manželem a druhé s mužem.*

V takovém případě je proto nutné doplnit nějaký další příznak: buď užít substantiva s větší intenzí, a pak je event. vztažná věta nerestriktivní (10a), nebo rozšířit intenzi substantiva stávajícího právě pomocí vlastnosti vyjádřené ve vztažné větě (10b):

(10a) *Jedno dítě má s manželem a druhé s bývalým milencem.*

(10b) *Jedno dítě má s manželem a druhé s mužem, který byl jejím milencem.*

c) Mluvčí má na mysli jedinečnou entitu (jedinečné entity) a jeho referenčním záměrem je, aby tuto entitu byl s to adresát identifikovat:

(11) *Podej mi (tu) knihu, která // co // jak leží tam na stole.*

(12) *Schovali jsme se do (toho) altánku, který // co // jak je nadepsán Květa.*

Takové restriktivní věty jsou individualizující identifikačně. Mluvčí v nich pojmenovává takové vlastnosti entity, kterou má na mysli, o nichž předpokládá, že je adresát zná, a na jejichž základě bude také schopen tuto entitu skutečně identifikovat.

3. Referenčně relevantní jsou rovněž nerestriktivní relativní věty, které jsou syntakticky závislé na propriích a apelativech pojmenovávajících jednoprvkovou množinu. Mají v zásadě dvě nejdůležitější funkce.

a) Mluvčí jejich užitím individualizuje to, co je označeno propriem proto, že samo proprium nestačí k tomu, aby adresát poznal, kterou entitu má mluvčí na mysli:

(13) *Ty tu zůstaly po neboštíkovi Čermákovi, který // co // jak tu byl vechtrem přede mnou.*

Často je tomu tak např. tehdy, pokud mluvčí i adresát vědí, že existuje více entit, které mají stejné jméno a které by připadaly v úvahu jako

účastníci té události, o níž se ve výpovědi mluví:

(14) *Tak tohle mi neřekl ani dr. Janík z ministerstva, ani ten Janík, který // co // jak zastřelil statkáře Jirsu.*

b) Mluvčí jejich užitím vyčleňuje z entity pojmenované jádrovým substantivem jistou její část, zprav. místní nebo časovou:

(15) *To už není ten Nezval, který // co // jak napsal Podivuhodného kouzelníka.*

4. Naše zamýšlení nad referenčně relevantními vztahnými větami, zvl. pak nad větami restriktivními, mohlo zachytit jen typy opravdu základní. A i tak jsme celou složitou problematiku mohli pouze naznačit, aniž bychom se zabývali řadou dalších otázek, které v této souvislosti bude třeba řešit. Už z toho, co jsme říct stačili, si ale lze udělat představu, jakým směrem je možné badatelskou práci orientovat.

L I T E R A T U R A

- BIRKENMEIER, W.: Restriktive und nicht-restriktive Relativsätze im Russischen. In: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, XV, 1977, s. 127—141.
- DANES, F.: Věta a text. Praha 1985.
- EBERT, K. H.: Relative clauses in reference acts. Linguistische Berichte, 23, 1973, s. 1—11.
- GLADROW, W.: Kompletivsätze und Attributsätze im Russischen. Eine Studie zur Struktur und Bedeutung zusammengesetzter Sätze. Berlin 1984.
- KARLÍK, P.: Relativní věty z hlediska reference. SPFFBU, A 36, 1988, s. 59—66.
- KŘÍŽKOVÁ, H.: Relativní věty v současných slovanských jazycích. Slavia, 39, 1970, s. 10—40.
- POLDAUF, I.: Vztahné věty v angličtině a v češtině. In: Sborník VŠP Olomouc, Jazyk a literatura II. Olomouc 1955, s. 159—194.
- SEARLE, J. R.: Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge 1970.
- SVOBODA, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha 1972.
- ZHOU, H.: Determination und Determinantien. Bochum 1985.

EINIGE BEMERKUNGEN ZUM RESTRIKTIVEN RELATIVSATZ

Der Verfasser bemüht sich, die Funktionen tschechischer Relativsätze im Referenzakt zu erforschen. Dabei beschränkt er sich lediglich auf die Sätze, die referentiell relevant sind, d. h. auf die restriktiven Relativsätze. Es wird jedoch gezeigt,

daß auch bestimmte Typen der nichtrestriktiven Relativsätze referentiell relevant sein können.

Der Verfasser weist darauf hin, daß es bei der Erforschung der referentiellen Relevanz der restriktiven Relativsätze notwendig ist, die im Aufsatz aufgezählten und viele andere, teilweise noch unbekannte Faktoren der kommunikativen Situation sowie die referentielle Absicht (Intention) des Sprechers zu berücksichtigen. Erst dann kann man einzelne Typen der restriktiven Relativsätze unterscheiden. Der Autor rechnet vorläufig mit vier Typen, die im Aufsatz charakterisiert werden.

